

Dahi mütəfəkkir Əlişir Nəvai biri-birindən gözəl, lirik-romantik, realist-tarixi, ədəbi-bədii, fəlsəfi-təsəvvüf və elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik ölməz əsərləri ilə dünya klassikləri sırasında özünəməxsus yer tutur. 1907-ci ildə tədqiqatçı Əliağa Həsənzadə baş redaktoru olduğu “Dirilik” dərgisində dərc etdirdiyi “Təracümi-əhval (məşahir) Əlişir Nəvai” məqaləsində yazırdı: “Əlişir Nəvai – “Əmir Nizaməddin” hücrətin IX əsrinin əlaxirində yetişən cığatay (türk) və əcəm şüərasının məşhurlarındandır. O, yalnız şair olmayıb, həqiqətən, həkim deyiləcək bir zəttir. Özündən əvvəl cığatay şivəsində kimsə o lətafət və mətanətdə əşar yazmadığı kimi, özündən sonra dəxi çox vaxt bu dildə o qədər lətif mənalı əsər yazılmamışdır. Əsərləri qiymətdardır”.

1925-ci ildə Firudin bəy Köçərli də “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair materiallar” kitabına daxil etdiyi “Əlişir Nəvai” məqaləsini eyni cümlə və fikirlərlə başlayıb. Daha əvvəlki tarixlərdəki – yüzilliklərdəki tədqiqatlara istinadən yazılmış bu dəyərlərin üstündən 100 ildən çox zaman ötəndən sonra da eyni fikirlər söylənir. Demək, Nəvai ruhunun və qələminin qüdrəti ilə araya-ərsəyə gələn qiymətli əsərlərin şöhrəti, şöləsi əsrlər ötdükcə, daim artıb. Bu, gerçək tarixi faktıdır. “Əgər bu ulu zata övliyə desək, o övliyələrin övliyasıdır, mütəfəkkir desək, mütəfəkkirlərin mütəfəkkiridir, şair desək, şairlərin sultanıdır” – Nəvai haqqında deyilən bu sözlər zərb-məsələ dönüb.

Böyük özbək şairi, dilçi-ədəbiyyatşünas, xəttat-bəstəkar, dövlət xadimi Əmir Əlişir Nəvai (Nizaməddin Mir Əlişir, 2 fevral 1441, Herat – 1 yanvar 1501, Herat) öz yaradıcılıq qüdrəti ilə tarixi bir səddi cəsarətlə qıraraq türk ədəbi dil inqilabçısı kimi ədəbiyyat tarixində yeni cığır açdı: bütün əsərlərində ustad deyə baş əydiyi dahi Nizaminin “Xəmsə”sinin təsiri ilə ilk dəfə cığatay türkcəsində “Xəmsə”sini yazdı. Fars dilinin şeir dili kimi hökmran olduğu bir vaxtda cığatay türkcəsində yazdığı “Xəmsə”dəki lirik duyğuları, əxlaqi-fəlsəfi görüşləri, əsrarəngiz eşq lövhələri ilə türk dilinin əzəmətinə, gözəlliyini poetikləşdirdi. Türk ədəbi dilini bəşər ədəbiyyatında uca taxta çıxardı. Bununla kifayətlənməyərək, yəni belə bir ədəbi dil inqilabı dönüşünün elmi-nəzəri əsaslarını “Mühakimət ül-lügəteyn” əsərində izah etdi, türk dili ilə fars dilinin müqayisəli təhlilini yazaraq, türk dilinin üstünlüklərini sıraladı.

Nəhəng ədəbiyyat meydanına bəxş etdiyi “Xəmsə”sində (1483-1485) topladığı “Heyrət ül-əbrar” (“Möminlərin heyirəti”, 1483”), “Fərhad və Şirin” (1484), “Leyli və Məcnun” (1484), “Səbai səyyar” (“Yeddi səyyar”, 1484) və “Səddi İskəndər” (“İskəndər divanı”, 1485) əsərləri əxlaqi-fəlsəfi dəyəri ilə beş əsrdən artıq zaman keçməsinə baxmayaraq, bu gün də - XXI əsrdə də aktualdır, sevilir, dünya dillərinə tərcümə olunur, nəşr olunur və bütün zamanlarda tədqiqatçıların - ədəbiyyatçıların, dilçilərin, tarixçilərin, filosofların, ilahiyatçıların, coğrafiyaçıların ... diqqət mərkəzindədir.

Nəvaişünasların hesablamalarına görə, “Xəmsə” 52.000 misradan ibarət dastanlar məcmusudur. “Mühakimət ül-lügəteyn” əsərində şair özü yazır ki, “Xəmsə”m başdan-ayağa Nizami Gəncəvinin “Beş xəzinə”sinə cavabdır: eyni zamanda, “Heyrət ül-əbrar” Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nə, “Fərhad və Şirin” Əmir Xosrov Dəhləvinin “Xosrov və Şirin”inə,

“Leyli və Məcnun” Xoca Kırmanın “Gövhərnamə”sinə, “Səbai səyyar” Əsrəf Marağayinin “Yeddi mələk” və “Səddi İsgəndər” isə Əbdürrəhman Caminin “İsgəndər pandnaməsi”inə nəziredir.

Firdovsinin fars ədəbiyyatı üçün açdığı yeni cığırardan daha qiymətlişini Həzrət Əmir Əlişir Nəvai cığatay ədəbiyyatında açıb. Əlişir Nəvai haqqında Özbəkistan dilçilik elminin məşhur alimi, akademik Ləziz Qayumov və ədəbiyyatşünas alim, akademik Əziz Qayumov qardaşlarının atası, məşhur pedaqoq Poladjon Qayumov ötən əsrin əvvəllərində hazırladığı “Təzkireyi Qayumi”nin birinci dəftərində bir çox təzkiyələrdən istifadə edib. Bu yazı üzərində çalışarkən, əlavə olaraq bir çox mənbələrdən də əldə etdiyimiz faktları həmin hissədəki indiyə qədər təqdim etmədiyimiz məlumatlarla qarşılaşdırıb diqqətinizə çatdırmaq istədik: dahi şair Əlişir

Nəvainin zadəgan əsilli atası və babası hökumət idarəsində - Teymurilər sarayında xidmət ediblər. Sam Mirzənin təzkiyəsində göstəriləndi ki, “Əlişir Nəvainin ata babası Mir Əbu Səid Cəng dəxi Sultan Hüseynin babası Bayqara Mirzənin birinci əmirlərindən idi. Atası isə Teymurun nəvəsi - Miranşahın oğlu və Səmərqənd hakimi olan Sultan Əbu Səidin (1451-1469, şahlıq dövrü) vəziri olub”. Daha sonra Dövlət şahın təzkiyəsinə görə, “Şahruhun oğlu və Xorasan hakimi Sultan Əbulqasım Baburun (1451-1457, şahlıq dövrü) ən böyük məmurlarından olub”. Bu səbəbdən də Əlişirin ailəsi Teymurilər sülaləsinə yaxın iqamətgahda yaşayırdı və o, teymurilərdən olan Hüseyn Bayqara ilə birinci sinifdə birgə oxumuşdu. Yeri gəlmişkən, Hüseyn Bayqaranın atası ilə Əlişir Nəvainin atası həm də süd qardaşı olub.

Xorasan padşahı Əmir Teymurun böyük oğlu Şahruh Mirzə 1447-ci ildə vəfat edəndən sonra şahzadələr arasında taxtda varislik təlaşı yaşandı, ölkədə narahatlıq sakitləşmədi. Bu zaman Əlişirin atası bütün ailəsini götürüb İraq istiqamətinə səfər etdi. 1452-ci ildə yenidən Herata qayıdıb gəldilər və Əlişir təhsilinə davam etdi. “Xorasan və Səmərqənddə təhsili-ülum və fənn ilə məşğul olub “Hüsn-xət”, “Rəsm”, “Musiqi” və “Nəqqəşliq” sənətlərində böyük məharət kəsb etdi”, əruz elmini öyrəndi.

Səmərqənddə aldığı təlim-tərbiyə, elm-təhsil Ə.Nəvainin həyatında silinməz izlər qoydu. Ustadı, dövrünün ərəb-fars dilləri üzrə böyük alimi sayılan Xoca Cəlaləddin Feyzulla Əbuleysin köməyi ilə islam hüquqşünaslıq elminə və ərəb dili üzrə elmlərə dərinləndən yiyələndi. Fövqəladə istedadı, iti zəkası, elmə dərin bağlılığı ilə özünü kəşf edə bildi.

Elə o illərdən yazdığı şeirləri dillərdə dolayırdı. Nəvai şeir yazmağa uşaqlıq illərindən başlamışdı. O, artıq 15 yaşında şair kimi tanınmış, ad-san qazanmışdı.

Türk dilində yazdığı şeirlərinə “Nəvai”, fars dilindəki şeirlərinə “Fəni” təxəllüslerini seçdi. 1456-cı ildə Xorasan şahı Əbulqasım Baburun sarayında işə qəbul edildi. Bu şah həm də şair idi. Gənc Əlişirin istedadına layiqincə qiymət verirdi. Əbulqasım Baburun sarayında Nəvai iki dil ağası (“Zul-lisaneyi”) adını qazandı. O zaman Əlişir Nəvai Məşhəd şəhərində yaşayırdı.

Əbulqasım Baburun sarayında çalışdığı illərdə Nəvai çox gənc idi – 15 yaşı vardı. Nə acı ki, saray yaşamı onun gələcəyə baxışlarını dəyişdi, şəxsi həyatından izsiz ötüşmədi. “Şah saraylarının qarışıq bir zamanında yetişən şair dəərbəyliyin ən iyrənc və nifrətli mənzərələrini görmüş, tac-taxt mübarizəsinə qalxmış oğulların babalarına qarşı yürüyən vəhşi ordularının tac-taxt namınə qurban etməsi, qadınların sürülər kimi əsir aparılması, Şərqi müdhiş baş kəsmək, dara çəkmək, zəhər içirmək kimi cəzalarını Əlişir Nəvai dəfələrlə görmüş, nəhayət, olduğu mənəbdən iyrənməyə başlamışdı”.

Ə.Nəvai ömür boyu ailə həyatı qurmamışdı. Bəlkə də, saray həyatında – saray hərəmxanalarında qadınlara qarşı əxlaqsızlıqlar, amansızlıqlar onun şair qəlbinin dərinliklərinə enmiş, 6 yaşında anasını itirən bir uşağın ana-qadın meyr-məhəbbətinə, nəfəsinə doymaması gənclikdə də duyğularının ən zərif yeri olmuşdu. Bəzən sufi dünyagörüşlü, nəqşibəndi təriqəti olmasının onun ailə həyatı qurmamasına təsir etdiyini yazırlar. Amma onun bu dünyadan əl çəkəməsi, yəni sufiliyə tam qapılması, həyata dərvişanə bağlanması tarixi 1478-ci ilə təsadüf edir. “Ən ali mənəbin və ən böyük iltifatlarının rəvnəq və tərəfindən əl çəkib əzlət guşəsinə çəkildi. Yəni ruhani və təsəvvüfi həyata qədəm qoydu. Əlişir dünyadan əl çəkəndə 37 yaşında idi. ... Evlənmək ləzzətindən təmə kəsb və ... zövqi mütaliyəyə həsr etdi”. Doğrudur, şairin F.Əttarın “Məntiq üt-teyr” əsərinə cavab olaraq yazdığı “Lisan üt-teyr” fəlsəfi didaktik əsərində də şəxsi həyatı ilə bağlı bir çox məqamlar var. Amma unutmayaq ki, bu əsəri şair, ömrünün axırlarına yaxın – 1497-1499-cu illərdə tamamlayıb.

Məlumdur ki, Ə.Nəvaini nəqşibəndi təriqətinə dəvət edən o dövrün məşhur Şeyxülislamı, alimi, şairi kimi ulu bir hörmət-izzətə sahib olan Əbdürrəhman Cami olub. Cami isə ailəli idi, övladları vardı. Hətta məşhur “Baharistan” təzkiyəsinin oğlu Ziyəəddinə dərslilik kitabı kimi yazmışdı. Demək, səbəb bu deyilmiş, həm də qeyd edildiyi kimi, bu zaman Nəvai artıq 37 yaşında idi. O da həqiqətdir ki, Nəvainin zəngin mütaliə mədəniyyəti olub, ta uşaqlığından dini-fəlsəfi kitabları çox oxuyub.

Davamı gələn sayımızda

Almaz ÜLVİ (BİNNƏTOVA)
Filologiya elmləri doktoru

Nəvainin türbəsinin yanında, Herat, 2016

Nəvainin qəbri yanında, Herat, 2016

Əlişir Nəvai və onun ədəbi xəzinəsinin inciləri